

Kawałek, Ewa

Mezolityczne osadnictwo kultury janisławickiej w okolicach Ostrołęki

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 13, 83-94

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Ewa Kawalek
Ostrołęka**

Mezolityczne osadnictwo kultury janisławickiej w okolicach Ostrołęki

W latach 1933-1938 na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ostrołęce zostały przez autorkę niniejszego opracowania przeprowadzone badania wykopaliskowe na stanowiskach mezolitycznych w miejscowościach Łęg Starościński - Leśna Góra, st. 22 i Kozówki, st. S. Konsultantem naukowym badań, był Szanowny Pan prof. Waldemar Chmielewski. Stanowiska te zostały zlokalizowane w wyniku wcześniejszych badań powierzchniowych w ramach realizacji programu Archeologiczne Zdjęcie Polski przez ekipę badawczą także pod kierownictwem Pana Profesora. Badania owe, poza omawianymi stanowiskami, doprowadziły do odkrycia w ogóle kilkunastu stanowisk mezolitycznych w okolicach Ostrołęki, na W,NW i N od Narwi, na obszarze sandru kurpiowskiego /mapa nr 1 wraz z wykazem stanowisk/, z których 8 stanowisk w Leśnej Górze, Łęgu Starościńskim, Gaci, Kozówkach, Durlasach, Nasiadkach i Szafarczyskach /2 stanowiska/ wszystkie w gminie Lelis tworzą zwarty kompleks osadniczy-mikroregion osadnictwa mezolitycznego. Materiał krzemienisty zebrany z powierzchni stanowisk jednoznacznie określa ich przynależność kulturową. Wszystkie one reprezentują kulturę janisławicką. Jedyne przynależność stanowiska nr 1 w Ostrołęce określiłam na podstawie jedyne go znalezione go tam wyrobu rogowej buławy pokrytej geometrycznym ornamentem /L. Sawicki, 1921, str. 48-49, rys. nr 1,2/. Ornament ten o tradycjach maglemoskich, był charakterystycznym także dla janisławickich wyrobów rogowych /S. K. Kozłowski, 1972, str. 217/, stąd, na tej podstawie określiłam, jego przynależność kulturową, zwłaszcza że miejsce znalezienia buławy oddalone jest od najbliższego stanowiska całego kompleksu, jakim jest stanowisko w Leśnej Górze, o ok. 16 km na NE. Stanowiska janisławickie koncentrują się na prawym brzegu Narwi, z których dwa w Łęgu Starościńskim/6/ i w Kozówkach/10/ są związane z tą rzeką a pozostałe 6 występuje po obydwóch brzegach dopływu Narwi - Rozogi. Zajmują one piaszczyste, lekkie wyniesienia w sąsiedztwie lasów a jedynie dwa z nich w Leśnej Górze /kompleksie osadniczym/ i w Grabowie zlokalizowane zostały na szczytach wysokich, o kilkunastu metrach wysokości, wydm, otoczonych Starorzeczami lub mokradłami. Stanowisko w Leśnej Górze składało się pier-

wotnie z trzech punktów osadniczych /22 A.B.C/, jednakże badania wykopaliskowe nie wykazały żadnej odrębności tych punktów, stąd traktowane są jako jedna osada. Założono ją na szczycie wysokiej na 12-13 m wydmy powstałej prawdopodobnie w okresie Dryasu II- około 10 tys. lat p.n.e. / M Czarnecki, K. Niezgoda, 1985, str 5/ około 800 m na W od koryta Narwi i około 300m na E od Rozogi, około 4 tys. p.n.e. / badania pyłkowe K. Bińka, 1985 str 5/. Taka lokalizacja osady jest nietypowa dla osadnictwa mezolitycznego, które preferuje doliny wielkich rzek, gdzie osady zakładane były jak najniżej, najczęściej na terasie abrazyjnej. Tutaj jednak warunki środowiska a przede wszystkim praca rzeki wymusiły taką a nie inną lokalizację/ tak jak i na stanowisku w Grabowie/. Leśnej Górze u podnóża wydmy, w okresie jej zamieszkania, opierały się wody okresowo wylewającej, nieskrępowanej rzeki, czy następnie wody małego jeziora zastoiskowego powstałego w tym miejscu także około, 4 tys. p.n.e./ M. Czarnecki, 1985/. Zatem szczyt wydmy był idealnym miejscem/ bezpiecznym i suchym/ do założenia osady, której trwanie było niezależne od pracy rzeki. Dogodność tego miejsca była uatrakcyjniona przez bliskość lasów z dominantą sosny, grabu, lipy, leszczyny/ K. Binka, 1985, str.4/ zasobnych w runo leśne i zwierzynę stanowiące podstawę wyżywienia. Bliskość zaś wód /rzeka i jezioro/ warunkowały obfitość ryb. Badania wykopaliskowe przeprowadzono na całości obszaru zalegania na powierzchni materiału krzemienego i rysującego się na profilach wybieżysk piachu warstwy kulturowej, czyli w środkowej części wydmy. Doprowadziły one do odkrycia kilku obiektów w postaci jam o przeznaczeniu gospodarczym, dwóch palenisk i dwóch obiektów mieszkalnych. Poza nimi uzyskano także 3002 wyroby krzemienne. W pracy tej pragnę skupić się nad rekonstrukcją życia osadników mezolitycznych, stąd nadmieniam jedynie, że wyroby krzemienne w postaci rdzeni, narzędzi, półwytworów i odpadów produkcyjnych wykonane były z narzutowego krzemienia bałtyckiego i są wyrobami jak najbardziej charakterystycznymi dla kultury janisławickiej oraz że zalegały w układzie bezkrzemienicowym. Stwierdzić należy, że w osadzie nie było wyznaczone jedno miejsce do wyrobu narzędzi a proces ich wytwarzania miał miejsce na całym obszarze osady. W jamach, które określiłam jako gospodarcze /o różnych wielkościach/ wypełnisko stanowiła czarna, tłusta mierzwa pochodzenia organicznego, stąd sugerowanie ich przeznaczenia. Grupowały się one w S części stanowiska, gdy inne obiekty uchwycone zostały w jej części N. Mielibyśmy tutaj do czynienia z rozgraniczeniem części gospodarczej i mieszkalnej, poza dwoma szafasami, wystąpiły ślady dwóch palenisk. Jedno duże /może ogólnowioskowe/ - obiekt nr 1/83 usytuowane było 114 cm na SW od szafasu- obiekt nr 2/83 i 252 cm na NW od szafasu drugiego- obiekt nr 3/83 między nimi, z przesunięciem na W od linii łączącej te obiekty /Rys. nr 3/, o kształcie półowalnym, z dużą ilością węgla drzewnych i z obecnością w jego sąsiedztwie licznych, przepalonych wyrobów krzemiennych. Drugie palenisko wystąpiło nieopodal wejścia do szafasu - ob. nr 3/83 i było integracyjnie z nim związane, służące prawdopodobnie tylko mieszkańcom tego szafasu. Najcen-

niejszymi obiektami na osadzie były owe dwa szałasły o słupowej konstrukcji nośnej. Obiekt nr 2/83 wystąpił na tle żółtego, wdmowego piasku na głębokości 70 - 80 cm w postaci ciemnorystującej się jamy o kształcie nieregularnego owalu z wymiarami - długość 142 cm, szerokość 114 cm, głębokość 30 cm. Wejście do szałasły umiejscowione było po stronie NW i osłonięte od wiatrów językowatym owalnym przedsionkiem. W środku obiektu, pod wypływającą się warstwą wypełniającą jamę tej półziemianki przy tylnej ścianie szałasły natrafiono na okrągły ślad po słupie o średnicy ok 20 cm, zagłębiony w ziemię na ok. 25 cm. Drugi z obiektów mieszkalnych, usytuowany był ok. 160 cm na SE od pierwszego /ob. nr 3/83/. Był to szałas z półziemiankową jamą zagłębioną w ziemi na 65 cm o kształcie trapezowatym i wymiarach - szerokość przy wejściu 148 cm, przy tylnej ścianie 94 cm, długość 158 cm. Wejście usytuowane było od strony SE a przed wejściem w odległości 18 cm uchwycono ślad po słupie-okrągłym, masywnym o średnicy 35 cm, wkopanym na głębokości 25 cm. Nieopodal śladu po słupie, od jego NE strony, w odległości 20 cm, natrafiono na ślady małego, przydomowego paleniska. Dwa obiekty z konstrukcjami słupowymi, w których, ze względu na warunki klimatyczne słupy ustawione były w innych miejscach. W obiekcie nr 2/83, gdzie wejście usytuowane było od strony silnie wiejących wiatrów, umieszczenie słupa na zewnątrz szałasły miały się z celem. Wbity wewnątrz spełniał swoją funkcję i był stabilny. W drugim szałasie /3 /83/, gdzie wejście było osłonięte od wiatru poprzez swoje usytuowanie od strony SE, słup został wbity na zewnątrz szałasły. Przy SW jego ścianie, w dole słupowym w trakcie eksploracji natrafiono na skarb 33 wiórków i odtłupków krzemiennych, wykonanych z krzemienia czekoladowego. Interpretuję to znalezisko jako ofiarę zakładzinową szałasły. Nie znalazłam w literaturze informacji o podobnym znalezisku na stanowiskach mezolitycznych. Intencjonalność złożenia do dołu słupowego tych wyrobów była tak ewidentna, że nie widzę innego wyjaśnienia tego faktu. Poza tym surowiec w postaci krzemienia czekoladowego, z którego uzyskano wyroby, najcenniejszy ze wszystkich surowców krzemiennych również wskazuje na kultowo - obrzędowe przeznaczenie skarbu. Od strony E wydmy u jej podnóża, natrafiono na ślady dołów warstwowymi piaskami o coraz jaśniejszych barwach do białawej w ich stropach, które mogły służyć do gromadzenia czystej wody pitnej. Wymieniłam wszystkie elementy charakteryzujące osadę w Leśnej Górze. Z rozmysłem to miejsce od początku nazywam osadą, nie obozowiskiem i to osadą stałą a nie sezonową. Zbyt wiele elementów, wyżej opisanych świadczyo tym. Stałość osadnictwa nie była cechą charakterystyczną życia społeczności mezolitycznych, mimo że ludność ta prowadziła o wiele bardziej osiadły tryb życia od łowców schyłkowopaleolitycznych. Był to jednak bardziej lub mniej wędrowny tryb życia warunkowany typem gospodarki zbieracko - łowieckiej i dostępem do surowca krzemienno-go. Tutaj, w Leśnej Górze, stabilne osadnictwo zostało wymuszone przez dogodność i atrakcyjność miejsca - wysoka wydma i zabezpieczenia przed skutkami pracy nieskrępowanej rzeki, bliskość wody pitnej - Narew i jeziorko u pod-

nóża wydm, przez bliskość lasów bogatych w zwierzynę łowną i runo leśne i przez wystarczającą ilość krzemienego surowca do produkcji, narzędzi. Niebagatelny dla stałości osady jest też i czas jej funkcjonowania. Jest to okres /przypomnę około 4 tys. lat p.n.e./, kiedy na terenie ziem polskich dokonała się rewolucja neolityczna i kiedy przedstawiciele ludności neolitycznej pochodzenia południowego, reprezentujących kulturę ceramiki wstęgowo - rytej, kulturę ceramiki wstęgowo - klutej i kulturę lendzielską, zajęli swoim osadnictwem tereny Polski południowej i zachodniej i kiedy miały miejsce kontakty ludności mezolitycznej i neolitycznej. Uważam za Z. Bagniewskim, że stosowanie konstrukcji słupowych w budownictwie mezolitycznym jest właśnie efektem tych kontaktów /Z. Bagniewski, 1979, str.21-35, E. Lenckowska 1982/, a przyjęcie tej idei musiało nastąpić w momencie zwiększonej stabilności osadniczej ludności mezolitycznej. Życie tej grupy ludzkiej, zamieszkującej osadę w Leśnej Górze nie ograniczało się jedynie do zbierania i spożywania pożywienia oraz do wytwarzania narzędzi. Bardzo ważną stroną życia była jego obrzędowość związana z wyznawaną religią. Według Charlesa Hainchelina /Ch.Hainchelin,1954/ religią społeczeństw myśliwsko - zbierackich był totemizm klanowy z kultem zwierząt i roślin, czczonych jako przodkowie klanu. Każda grupa - klan totemowy posiadała swoje „święte” przedmioty obrzędowe tzw. churingi w postaci pałek kościanych lub rogowych zakończonych postaciami zwierząt, jak to ma miejsce jeszcze dzisiaj u plemion indiańskich czy australijskich. Churingi te, w literaturze archeologicznej zwane berłami, buławami czy laskami czarnoksięskimi, były noszone przez naczelników plemion czy klanów jak berła i były także wyznacznikiem ich pozycji. W społeczeństwie totemizmu klanowego funkcje kierownicze należały do grupy starców strzegących tajników wiedzy, obrzędowości i wytwarzających owe magiczne przedmioty. Ich obecności i roli należy dopatrywać się zatem w obrzędzie składania ofiary zakładzinowej, w chacie ar 3/83 w Leśnej Górze i jednemu z nich należy przypisać także zgubienie buławy czarnoksięskiej pod Ostrołęką. Czy naczelnik ten pochodził z Leśnej Góry, czy z innych, stanowisk całego kompleksu- nie wiadomo. Ale związek kulturowy, chronologiczny i terytorialny między nimi istnieje. Pragnę zwrócić w tym miejscu uwag na jeszcze jeden fakt. Otóż wydmy, w Leśnej Górze i w Grabowie, posiadały, w okresie zasiedlenia, w sąsiedztwie jeziora czy bagna, które mogły służyć jako miejsca składania rytualnych ofiar i odprawiania magicznych obrzędów. Drugie, z badanych wykopaliskowo, stanowisk w Kozówkach st. 8 oddalone było od stanowiska w Leśnej Górze o około 3 km na NE. Badania przeprowadzą tam w latach 1986-88. Na cyplu wyniesionym lekko nad powierzchnię starego zabagnionego meandra Narwi, w analogicznym okresie - ok. 4 tys. lat p.n.e. zostało założone mezolityczne, janisławickie obozowisko pracowniane. I na tym stanowisku w trakcie badań odkryto ślady obiektu mieszkalnego. Była to półziemianka szafasowa-obiekt nr 4/88 o wymiarach - długość po linii N-S 285 cm, szerokość po linii W - E 215 cm i głębokości - 50 cm . Wejście usytuowane było od strony W a przed wejściem, w od-

ległości około 70 cm na W uchwycono ślady dużego paleniska- obiekt nr 5/88 z dużą ilością węgla drzewnych. Przesuwając się dalej na W, w odległości około 350 cm zlokalizowano ślady, pierwotnie oszalowanego drewnem, rezerwuaru wody pitnej. Na stanowisku wydzielono dwie części funkcjonalne, bardzo wyraźnie rysujące się w układzie przestrzennym. W części S stanowiska, na granicy z bagnisto-torfowym obszarem zgrupowane były w/w obiekty, wystąpiły tam tylko pojedyncze wyroby krzemienne i dlatego określono tę część jako mieszkalną. W części N stanowiska wystąpiły jedynie wyroby krzemienne i to zgrupowane tylko na kilku metrach. Była to część pracowniana. W układzie strategicznym zalegania wyrobów krzemiennych uchwycono dwie fazy funkcjonowania obozowiska. Starsza dotyczyła materiałów zalegających poniżej głębokości 30 cm z przeważającą wśród 1378 wyrobów ogółem, ilością wyrobów krzemiennych i z obiektami mieszkalnymi i gospodarczymi. Obozowisko musiało funkcjonować dłużej, skoro zdecydowano się na wybudowanie domostwa i zbiornika na czystą wodę pitną. Druga faza stanowiska dotyczy warstw zalegających powyżej 30 cm, z około 1 cm jałową warstwą piachu. Tutaj zabytki krzemienne zalegały także na metrach, na których wy stała ich zdecydowana większość w poprzedniej fazie istnienia obozowiska. Tak w jednej jak i drugiej fazie wystąpiła bardzo mała ilość narzędzi krzemiennych. Zdecydowaną - przytłaczającą większość stanowiły odpady produkcyjne. Wnioskuje zatem, że było to jednozależne, sezonowe obozowisko, w którym obrabiano wstępnie surowiec krzemieniany. Po jakimś czasie powrócono w to miejsce w tym samym celu, ale ten drugi pobyt był jeszcze krótszy i nie wymagał nawet krótkotrwałego osiedlenia się. W pracy ukazano funkcjonowanie w niedalekiej odległości i mniej więcej w tym samym czasie kilkunastu stanowisk tej samej kultury archeologicznej, z których dwa przebadane wykopaliskowo, dostarczyły tak bogatych danych o życiu ludzi sprzed 6 tysięcy lat. Dowodzą one, jak życie ówczesnych ludzi uzależnione było z jednej strony od środowiska naturalnego a z drugiej jak człowiek ów, myślący bardzo racjonalnie, potrafił elementy tego środowiska zaadaptować do swoich celów i twórczo je przekształcać. Ten podostrołęcki, wyraźnie rysujący się, kompleks osadniczy jest pomostem między wczesnoholocenijskim osadnictwem mezolitycznym podwarszawskim /stanowiska w Wieliszewie i Stawinodze, badane wykopalisko i np. stanowiska powierzchniowe z gminy Klembów /a osadnictwem białostockim i suwalskim. Kompleks osadniczy podostrołęcki funkcjonował w późnym czasie - przełom późnego okresu atlantyckiego i wczesnego subborealnego i przeżywał się w głąb neolitu. To długie przeżywanie się modelu życia i gospodarki mezolitycznej warunkowała puszca i jest to bardzo charakterystyczną cechą osadnictwa pradziejowego na Kurpiowszczyźnie. Tak długie przeżywanie się mezolitu musiało i doprowadziło do kontaktów ludności mezolitycznej z grupami ludności neolitycznej a być może i „brązowej”. Efektem tych kontaktów są właśnie zjawiska zaobserwowane na osadzie w Leśnej Górze /konstrukcje słupowe szałasów i elementy magii w postaci krzemiennej ofiary zakładzinowej/. Kontakty owe do-

starczyły ludności mezolitycznej nowinek, które (wyselekcjonowane) przejmowane były przez nią. Przejmowano od ludności neolitycznej to co w rodzinnym środowisku mogło spełniać określoną i przydatną funkcję.

Literatura:

Bagniewski Z. - 1977 „Mezolityczne obiekty mieszkalne i gospodarcze na terenie Polski południowo - zachodniej” w: „Archeologia Polski”, t.22

Bagniewski Z. - 1979 „Problem związków ludności mezolitycznej i neolitycznej na terenie Polski południowo - zachodniej” w: „Początki neolityzacji Polski pld - zach”. Wrocław

Bińska K. - 1986 „Analiza ekspertyzowa holocenijskich osadów rzecznych z m. Kurpiewskie - Mierzejewo k. Ostrołęki”, maszynopis

Bińska K. - 1985 „Analiza pyłkowa osadów holocenijskich w Leśnej Górze koło Ostrołęki” maszynopis

Chmielewski W. - „Prahistoria ziem polskich” Ossolineum

Czarnecki M. - 1986 „Morfologia doliny Narwi na odcinku Mierzejewo - Leśna Góra” maszynopis

Florczak Z. - 1974 „Sztuka łamie milczenie” Wyd. Literackie Kraków

Hainchelin Ch. - 1954 „Pochodzenie religii” PWN Warszawa

Kawałek E. - 1987-1989 Sprawozdania z badań wykopaliskowych na stanowisku nr 8 w Kozówkach, gm. Lelis w: Informatory Archeologiczne za lata 1986-88

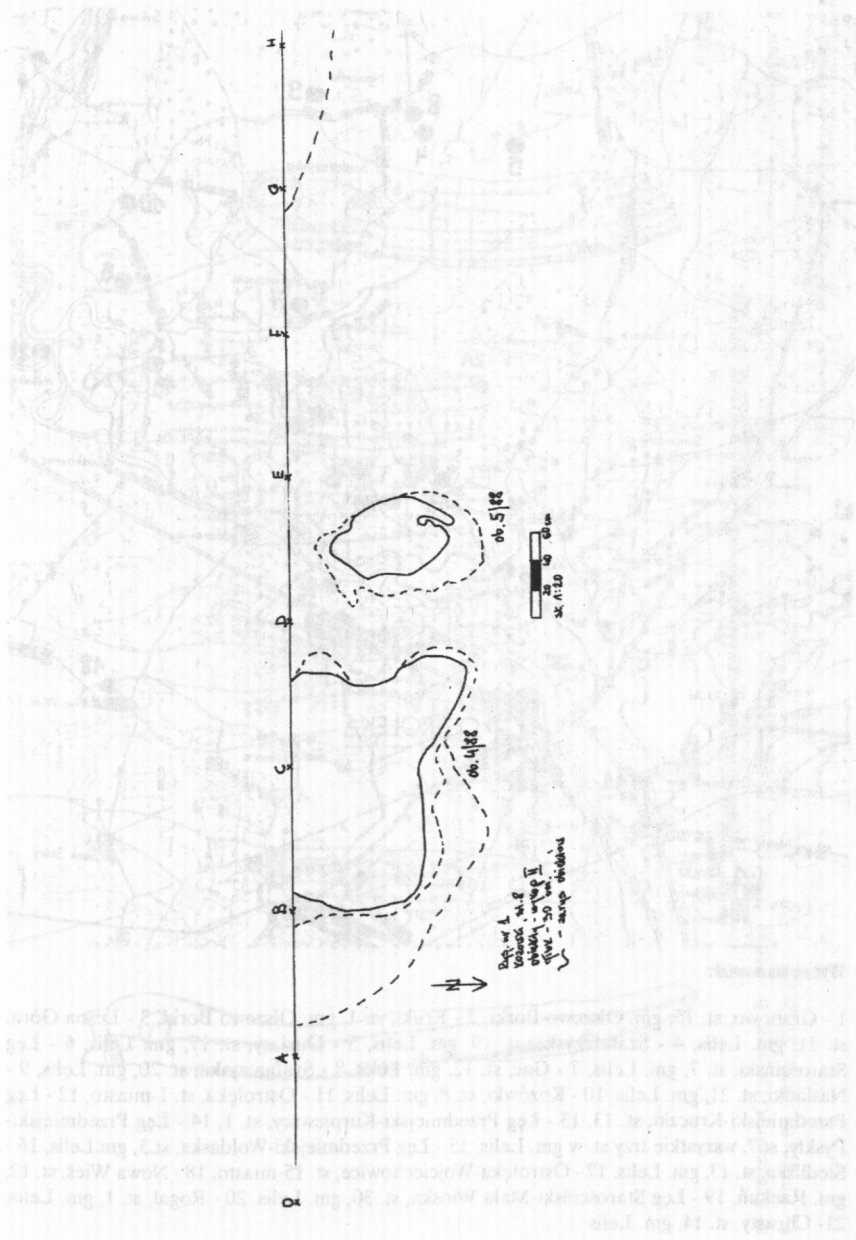
Kawałek E. - 1999 „Magiczne praktyki ludności mezolitycznej w okolicach Ostrołęki” maszynopis

Kozłowski S.K. - 1972 „Pradzieje ziem polskich od IX do V tys. p.n.e.” PWN Warszawa

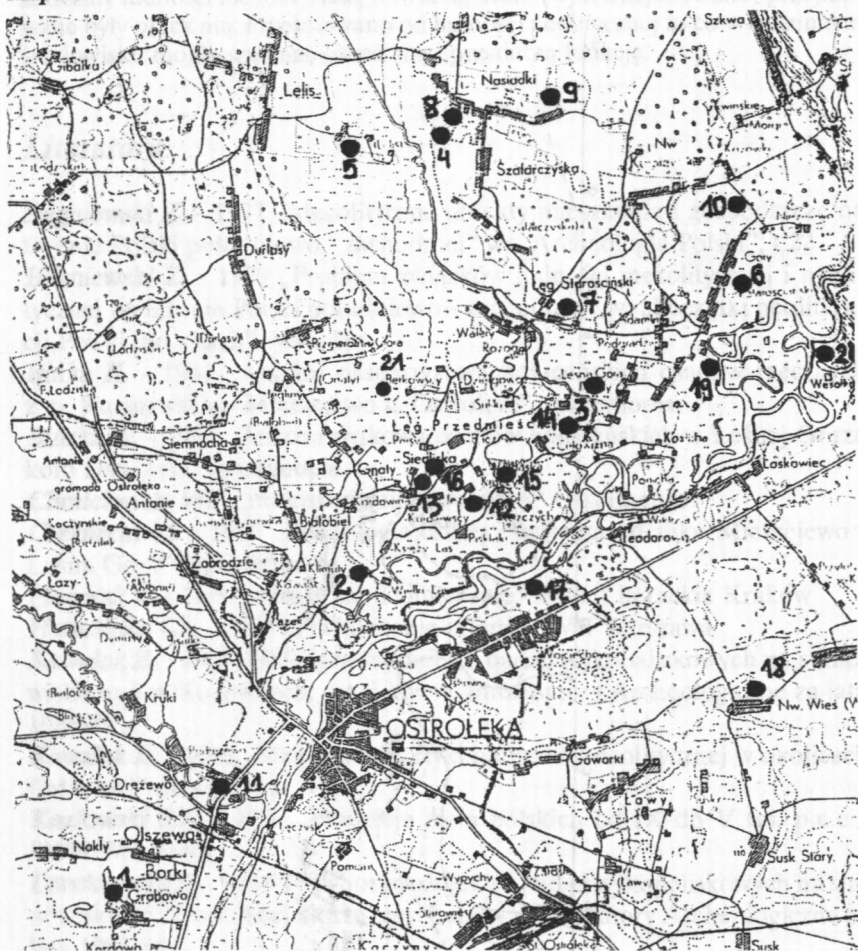
Lenckowska E. - 1984-1986 Sprawozdania z badań wykopaliskowych na stanowisku nr 22 w Leśnej Górze, gm. Lelis w: Informatory Archeologiczne za lata 1983-85

Sawicki L. - 1921 „Zabytki archeologiczne w okolicy Ostrołęki w ziemi łomżyńskiej” w: „Wiadomości Archeologiczne”, t. VI

Schild R., Więckowska H., Czarnecki M. - 1985 „Geomorfologia i paleogeografia rejonu Niezgodza K. Leśnej Góry koło Ostrołęki”, maszynopis

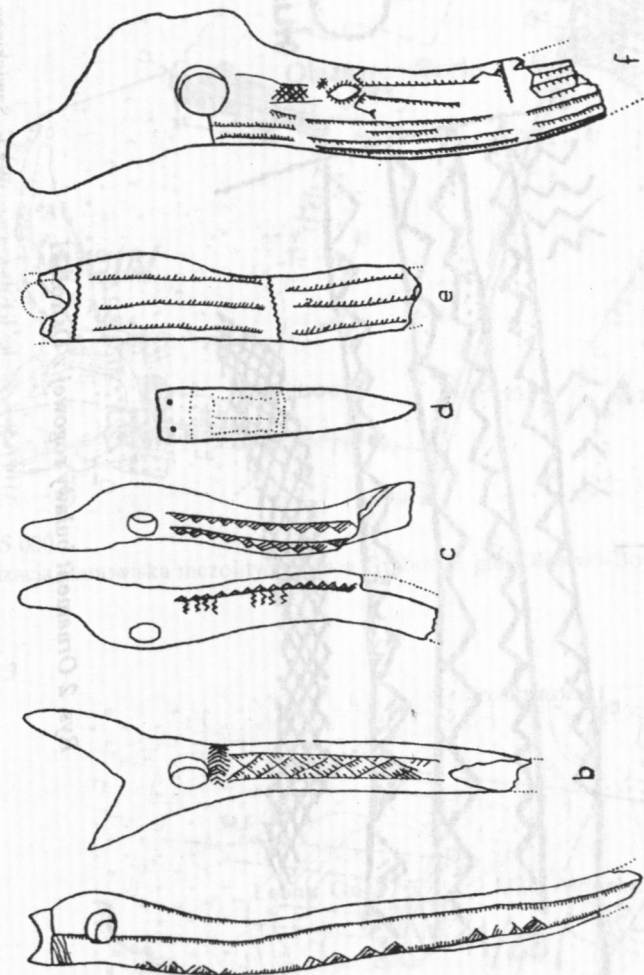

Mapa 1

Wykaz stanowisk:

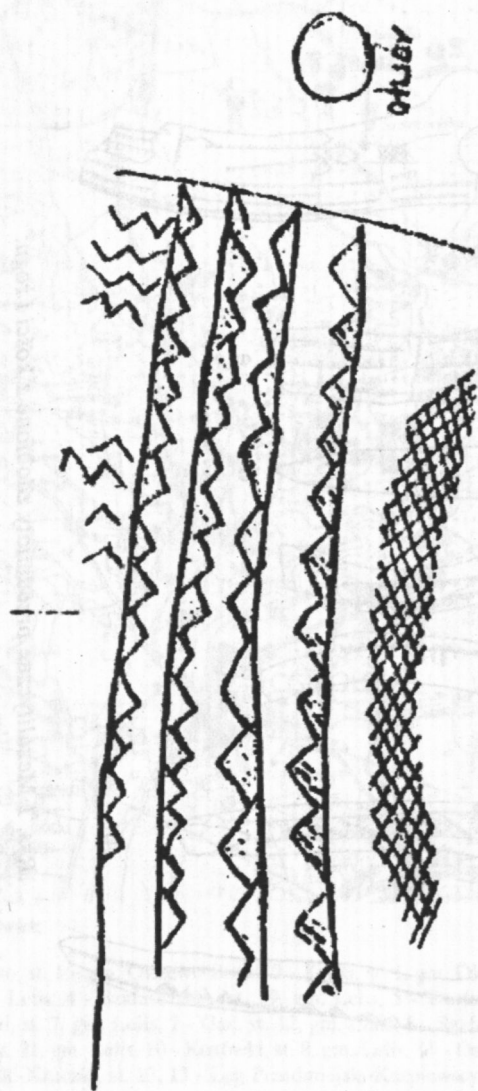
- 1 - Grabowo, st. 15, gm. Olszewo Borki
- 2 - Kruki, st. 1, gm. Olszewo Borki
- 3 - Leśna Góra, st. 11, gm. Lełisz
- 4 - Szafarczyńska, st. 19, gm. Lełisz
- 5 - Durlasy, st. 17, gm. Lełisz
- 6 - Łęg Starościński, st. 7, gm. Lełisz
- 7 - Gać, st. 12, gm. Lełisz
- 8 - Szafarczyńska, st. 20, gm. Lełisz
- 9 - Nasiadki, st. 21, gm. Lełisz
- 10 - Kozówki, st. 8, gm. Lełisz
- 11 - Ostrołęka, st. 1-miasto
- 12 - Łęg Przedmiejski-Kruczki, st. 13
- 13 - Łęg Przedmiejski-Kurpiewscy, st. 1
- 14 - Łęg Przedmiejski-Pyskły, st. 7, wszystkie trzy st. w gm. Lełisz
- 15 - Łęg Przedmiejski-Woldaska, st. 3, gm. Lełisz
- 16 - Siedliska, st. 13, gm. Lełisz
- 17 - Ostrołęka-Wojciechowski, st. 15-miasto
- 18 - Nowa Wieś, st. 12, gm. Rzekuń
- 19 - Łęg Starościński-Mała Wioska, st. 30, gm. Lełisz
- 20 - Rogal, st. 1, gm. Lełisz
- 21 - Chrusty, st. 14, gm. Lełisz

Rys. 1 Mezolityczne przedmioty zdobione z kości i rogu:

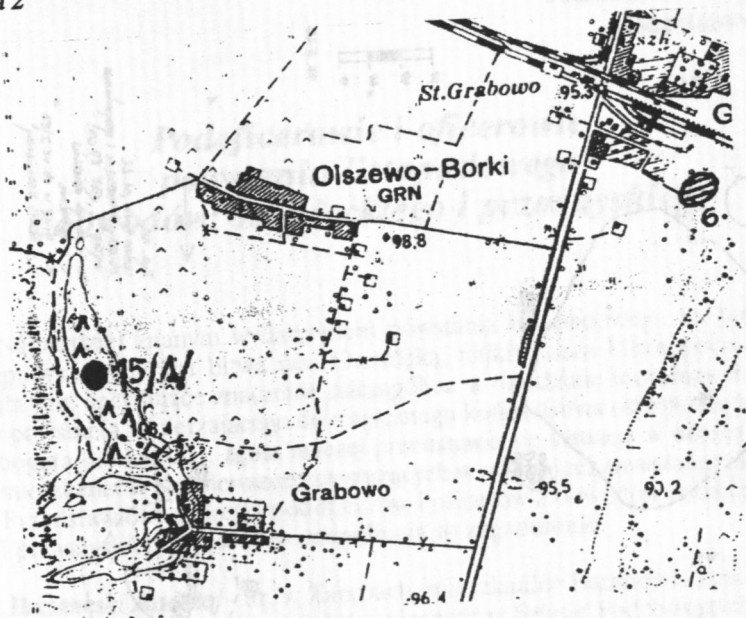
a - Szczecin-Grabowo; b - Niki, pow. Pisz; c - Ostrołęka; d - Mendrajny, pow. Olsztyn; e - Woźniki, pow. Biela Podlaska;
 f - Podjuchy, pow. Szczecin

Wg S. Kozalowskiego (1969 g:18)

Rys. 2 Ornament buławy rogowej z Ostrofęki

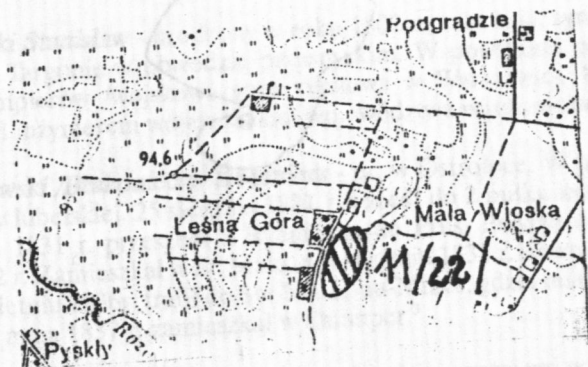
Mapa 2

sk. 1:25 000

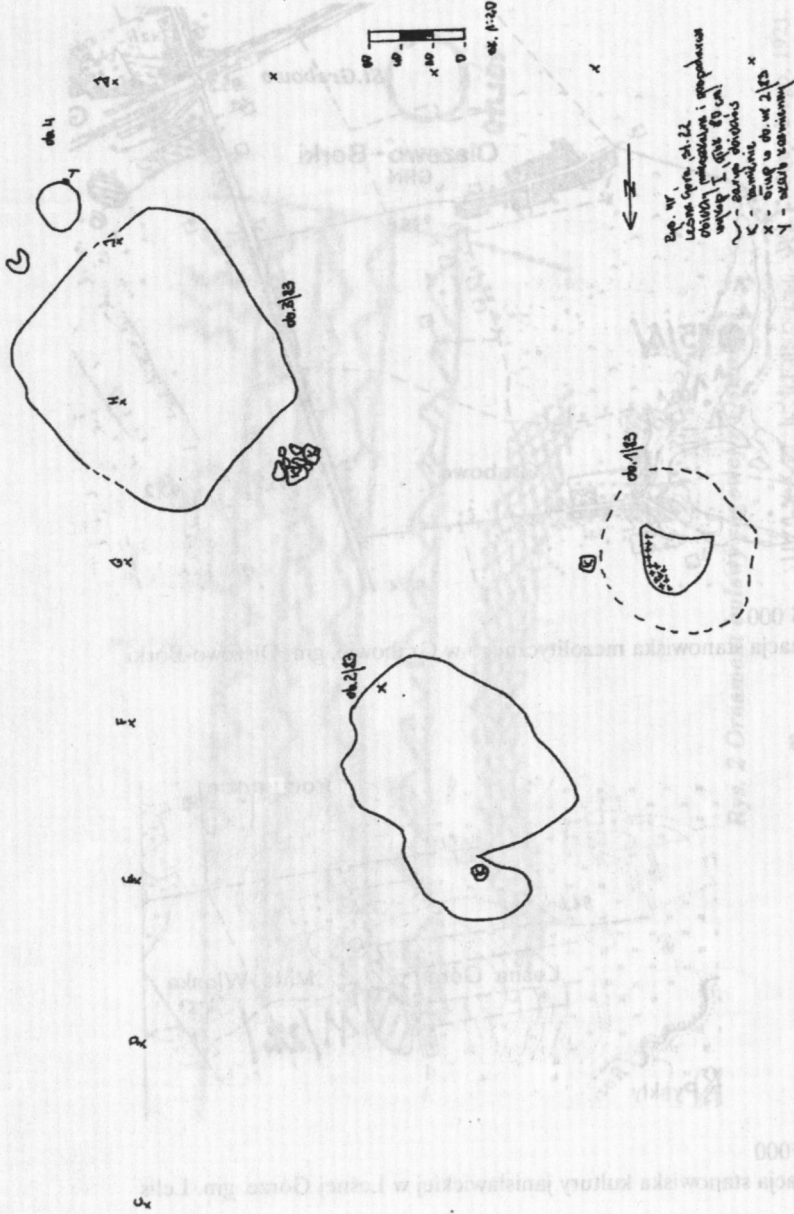
Lokalizacja stanowiska mezolitycznego w Grabowie, gm. Olszewo-Borki

Mapa 3

sk. 1:25 000

Lokalizacja stanowiska kultury janiłowickiej w Leśnej Górze, gm. Leleś

B - rów
 X - mur
 K - studnia
 Y - budowla

0 10 20 30 40
 sk. 1:20

S